

* انیلا سرور

** پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

جان وادی کشمیر بھلیا، جنت جگ جہان

Abstract:

Every human being has got a colloquial language. Language is the main source of communication human being needed innovation to communicate, Punjabi language is a unique and precious language. This language is one of the oldest language in the world. Sufi, poets and writers in every period made Punjabi language the medium of expression of wishes. Punjabi literature has been created in poetry and prose about Kashmir freedom movement. Valley of Kashmir which is called Jannat. It is one of the most beautiful valley in world. The tradition of the state of Kashmir is so old. The valley of Kashmir is geographically called the heart of Asia. This region is located in the middle of Asia. Kashmir was ruled by Hindu kings for four thousand years.

Keywords: *Colloquial, Communication Human Being, Innovation, Language, Punjabi, Valley of Kashmir.*

پنجابی ادب شاعری وچ ہوتے یاں نثر وچ لہندے وچ تحریک آزادی کشمیر بارے ادب تخلیق کیتا گیا۔ کشمیر دی وادی جس نوں جنت نظیر وی متھیا جاندا اے دنیا دیاں حسین ترین وادیاں وچ شمار ہوندی اے۔ رنگ برنگے پھلاں تے پھلاں دے رنگاں تے مہکاں نے وادی داسن تے جمال ودھا دتا اے۔ ایہ دھرتی علم، فضل، ادب تے ثقافت دی دولت نال وی مالا مال اے۔ ایس مردم خیز وادی وچوں ویلے دے نال نال عظیم دانشور شاعر تے ادیب جنم لیندے رہے کشمیر وادیاں دے دلاں، ذہناں تے روحاں نوں علم دی واٹنا نال روشن کردے رہے ادب وچ جتھے مٹی دی خستہ تے رنگ رچے نیں او تھے ای پنجابی شاعر ایں خطے بارے شاعری کر کے ایس دے حن جمال تے کشمیر دی وادی اتے

ہوں والے ظلم تمام نوں شاعری راہیں بیان کر کے منظر عام تے لیاون دی کوشش کیتی۔ جیہدی عکاسی الطاف قریشی نے اچ کیتی:

بُرج منارے ڈھیندے ویکھو
پانی دھرتی سہندے ویکھو
سر پٹھیا تقدیر دا ویکھو
بوہا بند کشمیر دا ویکھو (1)

آزادی دی تحریک وچ جتھے ان گنت لوکاں حصہ لیا او تھے پنجابی شاعراں ادیبیاں تے لکھاریاں اکھراں راہیں اپنے جوش تے جذبے نوں اظہار دا ذریعہ بنایا۔ پنجابی شاعراں شاعری راہیں نہ صرف وادی کشمیر دے سوہنے تے من موہنے جھلکارے دکھائے سگول اوہناں دے سماجی، سیاسی، معاشی، تاریخی، معاشرتی، مذہبی، اقتصادی مسلیاں نوں شاعری راہیں منظر عام تے لیاون دی کوشش کیتی۔ کشمیر دی تحریک دے حوالے نال فقیر محمد فقیر، استاد چراغ دین تے عشق لہر ہوراں دے نال ذکر دے قابل نیں جیہناں پنجاب و اسیاں اندر آزادی دی جوت جگائی:

ج: جان وادی کشمیر بھلیا جنت جگ جہان اکھوا ٹریا
جس دا روپ انوپ بہار گلشن زتبہ حور قصور روما ٹریا
ہراک انسان نوں طلب چاہت حاصل کرن دا شوق دکھا ٹریا
محمد اسماعیل اس وادی دا نور انوار سارا جگ جہان بلا ٹریا (2)

کشمیر دی تاریخ دامدھلا دور ”ناگ دور“ اے جہدے وچ ناگ دیونادی پوجا ہوندی سی ناگ دا پھن اوہناں دا قومی نشان سی۔ ناگ دی پوجا کرن والے ”ناگی“ اکھواندے سن تے سرتے پگڑی دا پلا اڑس کے ”ناگ دا پھن“ بناندے سن۔ اوہناں ناگیاں کئی ناگر آباد کیتے جیہڑے اچ کل بگر اکھواندے نیں۔ کشمیر دی ناگ تہذیب توں بدھ مت دور تیکر کئی ”آثار الصنادید“ پتنگرے جیہڑے گندھارا آرٹ دے نال توں اچ وی پشاور توں لداخ تک موجود نیں۔ ایہدی تفصیل رام چندر کاک نے ”Ancient Monuments of Kashmir“ وچ دتی اے۔ بدھ مت کشمیر دا دو جا وڈا دور اے ایس دور وچ کشمیر علم تے فن وچ کمال تے سی۔ راجا کنٹک دے دور دی ”شارد اپونی ورٹی“ بدھ مت دور دی سب توں وڈی یونیورسٹی سی۔ بدھ مت دے پیروکار کشمیر نوں مقدس دیس من دے سن۔ ایہ دور راجا رچن دے قبول اسلام تے مکا۔ کشمیر وچ شہ میری دا زمانہ 1339 ء توں 1554 ء تک دا اے۔ اوس دور

وج سلطان شہاب الدین، سلطان سکندر تے سلطان زین العابدین بڈ شاہ ورگے نامی حکمران ہو گزرے
 نیں۔ اوس دور وج شاہ ہمدان اپنے ست سومریاں نال کشمیر آئے تے کشمیر وج اسلامی رتھل اساری۔
 اوہناں نال آئے ست سومریاں نے کشمیر وج نہ صرف اسلامی تہذیب سکوں چدرال انناں، کڈھائیاں،
 تصویر کشی تے چوب کاری نوں اچاریا۔ (1555ء-1586ء) وج سلطان یوسف شاہ نے ملکہ جہ خاتون
 دی عشقیہ شاعری نوں نوویں رتھل بہتھل دا بانا پوایا۔ مغلاں نے 1586ء وج کشمیر فتح کر کے اوس نوں
 صوبے دا مقام دتا۔ جموں دی وجہ تسمیہ کلاسیکی ادب تے تاریخ وج راجا گنی گر بھ دے وڈے پتر باہو
 لوچن، پٹروں تے دریائے نومی تیکر دے علاقے دی حکمرانی دوران، راجا چندر حاس والئی مدر دیش
 ہتھوں جنگ وج ماریا گیا لاولد ہون پاروں باہو لوچن دے نکے بھرا جامبولوچن نوں تخت ملیا۔ شکار
 کردیاں دریا توں دے کنڈے اک تھال اوہنوں پسند آئی جتھے اوہنے محل بنوائے تے جنگلاں نوں
 صاف کروا کے شہر آباد کیتا، جیہڑا آباد کار حکمران جامبور دے نال تے جامبو اکھوایا، صوتی بنت پاروں
 جامبوتوں جاموں تے فیر جموں بنیا۔ شہر تے پورا علاقہ اوہدوں توں جموں (Jammu) دے نال توں
 پھل رہیا اے۔ کشمیر (Kashmir) دا لفظ کلاسیک لٹریچر تے مورخاں دی رائے تے وکھ وکھ توں جہاں دی
 لپیٹ وج رہیا۔ کشمیر دا قدرتی حسن دیومالائی ناواں دا اک کارن اے۔ عالمی انسائیکلو پیڈیا وج یاسر جواد
 ہو ریں جموں کشمیر بارے لکھدے نیں:

”برصغیر کے شمالی حصے میں ایک متنازعہ علاقہ عام طور پر اسے صرف کشمیر کہا

جاتا ہے اس کے شمال میں افغانستان اور چین، مشرق میں چین، جنوب میں

ہماچل پردیش و پنجاب، جبکہ مغرب میں صوبہ سرحد واقع ہے۔“⁽³⁾

کشمیر دے شمال وج روس تے چینی ترکستان دیاں چھ آزاد ہون والیاں مسلم ریاستاں نیں۔
 مشرق وج تبت جنوب وج پاکستان، بھارت تے مغرب وج پاکستان تے افغانستان نیں۔ سرحدال دنیا
 دے پنجال ملکاں روس، چین، بھارت، پاکستان تے افغانستان نال رلدیاں نیں۔ پامیر دی سطح مرتفع
 جہنوں دنیا دی چھت آکھیا جاندا اے اوہ کشمیر دے شمال وج اے۔ ریاست نوں فوجی پکھوں بڑی آدر
 اے۔ کروڑاں سال پہلے ایہ علاقہ سمندر تھلے ڈبا پیاسی۔ ہولی ہولی تھل پتھل تے بدلاواں پاروں ہمالیہ
 دی اُچی تے پہاڑیاں دن لگیاں ویلے دے نال نال گھاٹیاں تے وادیاں ظاہر ہونیاں۔ کشمیر دی
 سرزمین دوالے ”ستی سرس“ جھیل سی جیہدے آل دوالے آپے آپے پہاڑاں تے درختاں دی وگن
 ولی ہوئی سی۔ اوہناں پہاڑاں اُتے جے کوئی انسان وسداوی تاں اوہدی حیاتی بن باسیاں ورگی ہوندی۔

جموں دا پہاڑی علاقہ جنوبی میدان توں شروع ہو کے پیر پتجال دے پہاڑاں تک پسر یا اے خطے وچ ڈھیر مینہ پیندا اے جس پاروں او تھے سگھنے، جنگل دسدے نیں خطے دے شمال وچ وڈے وڈے آپے پہاڑ نیں جھہڑے کشمیر دی وادی نوں جموں توں دکھرا کر دے دسدے نیں پہاڑی علاقے دیاں اہم تھاواں، کشنوار، بدرماہ، رام بن تے بانہال نیں۔ پنڈت کلہن ”راج تزنگی“ وچ لکھدے نیں:

”پر جا پئی کشپ نے دروہن (برہما) او پیندر (وشنو) رودر (شو) کی رہبری میں دیوتاؤں سے مدد حاصل کر کے جلوہ بھورا کشن کو جو اس جھیل میں رہتا تھا مروا ڈالا اور اس زمین کو جو جھیل کے باعث رکی ہوئی تھی کشمیر کے نام سے آباد کیا اس زمین کا محافظ تمام ناگوں کا مالک نیل ہے۔“⁽⁴⁾

دی وادی کشمیر جموں، کاگل، لداخ، بلتستان، گلگت تے پونچھ نیں جھہدے وچ ایہناں توں اڈ درجناں نکلے نکلے دریا نیں۔ ریاست دنیا دے تن ڈھیر وڈے پہاڑی سلسلیاں قراقرم، ہمالیہ تے ہندوکش نال جوی سی جغرافیائی اعتبار نال کشمیر اوس تھاں واقع اے جتھے ایہدیاں سرحدال دنیا دے اہم مکاں پاکستان، بھارت، چین تے افغانستان نال جو دیاں نیں۔ کشمیر دا علاقہ تقریباً 86,772 مربع میٹر 224,739 مربع کلومیٹر تے غیر ترقی یافتہ اے جموں تے آزاد کشمیر زیادہ آبادی والیاں تھاواں نیں۔ کشمیر دے اہم شہر میرپور، ڈڈیال، کوٹلی، بھامیر جموں، مظفر آباد تے راولا کوٹ نیں۔

“Hugel calls the ascetic "Kasha" and adds that "Mar signifies" as garden according to Hindus and the name "Kaschah Mar" "Garden of Kasha", which subsequently changed into Kashmir”.⁽⁵⁾

ہمالیہ، قراقرم تے ہندوکش دے پہاڑاں دے وچ کار قدرت پاروں گھڑی جاوون والی ایہ جنت ارضی ہزاراں سالوں دے شاندار تاریخی ورثے دی امین اے۔ ایہدی اصل تاریخ ساڈھے پنج ہزار سالوں تے کھلریاں ماشی وچ ایہدیاں جغرافیائی سرحدال مہاراجہ لتادت، مہاراجہ اوشی ورن، سلطان شہاب الدین تے سلطان زین العابدین دے دوراں وچ مشرق وچ قنوج تے متھرا تک جنوب وچ سندھ تے مغرب وچ کابل تک تے شمال وچ کاشغر تے بخارا تک ڈھیر علاقہ اے:

“Its different valleys lie all along the famous river Indus. Ladakh, in tibetian, La-tags is the most common name of the area. It is also called a Maryal (Red land) and

(6) ”Kha-chan pa "Snow Land"۔“

آریا کشمیر وچ 800 سال قبل مسیح دے نیڑے آئے اوہناں اپنی حکومت بنائی سماج وچ اوہناں دی آدرتے عرت و دھ گئی جد بدھ مت دا ظہور ہو یا اوہدوں چھیویں صدی قبل مسیح سی پرگوتم بدھ دی موت توں 100 سال مگروں کشمیر وچ اوس مذہب نوں اچارن ملیا کشمیری لوک برہمنوں دیاں ظلموں، نا انصافیاں تے جبروں توں تنگ سن اوہناں بھٹ بدھ مت قبول کر لیا کیوں بے اوہناں نوں اپنی بھلائی تے نجات دی بدھ مت ذات پات دے نظام توں پاک سن محبت، بھائی چارے، پائی، آزادی، برابری تے اخلاقی اچھائی دا درس سی جس پاروں لوکاں نوں اوہ نعمت جا پیا۔ بدھ مت دے آون نال کشمیر وچ اچھا انقلاب آیا کہ پرانیاں ریتاں مک گتیاں ذات پات دی تمیز مٹ گئی نویاں خیالاں نے پتنگر نا شروع کر دتا مذہب نوں ڈھیر پر چلتا تے مانتا لہجی۔ بدھ مت کشمیر دا سرکاری مذہب مٹھیا گیا تے سری نگر نوں کشمیر دا دارالخلافہ قرار دتا گیا۔ کشمیر وچ ڈھیر چرتیکر ہندو مت رہیا بدھ مت آون نال ہندو مت اپنیاں جڑاں توں ہل گیا جدوں اسلام دے نور دا جھلکارا جنت نظیر خطے اتے پیاتے مذہبی رواداری، معاشرتی عدل انصاف، اخلاقی تے ثقافتی اچارن درگزر تے برابری دے سنہری اصولاں نال انج دکن لگا جیویں تاریاں وچ چین۔

محمود غزنوی نے 1013 تے 1023 وچ کشمیر نوں فتح کرن دی کوشش کیتی پر فتح نہ کر سکیا۔ محمود دے حملیاں پاروں کچھ مسلماناں نوں او تھے رہن دا موقع ملیا جہناں کشمیر وادی وچ اسلام دا پرچار کرن وچ کلیدی تے مڈھلا کردار ادا کیتا۔

1320ء وچ منگول حکمران ڈیلچہ خان نے کشمیر فتح کر لیا مرداں نوں قتل کیتا زانیاں تے بالال نوں غلام بنا لیا۔ پنڈاں دے پنڈ ساڑ دتے۔ او سے دور وچ مقامی سردار جیہڑا بلتیاں نال جھگڑے وچ ماریا گیا دا پتر ریچن دے نال نال مشہور سی کشمیر دے تخت تے براجمان ہو گیا اوہ مدبر سیاستدان سی اوہنے کشمیر دے انتظامی معاملیاں نوں ٹھیک کیتا۔ ریچن شاہ نوں پڑھن دا شوق سی اوہنے بدھ مت توں وکھ ہندو مت، شیو مت تے اسلام دا ڈھیر ڈوہنگا مطالعہ کیتا اخیر اوہنے ترکستان دے اک مسلمان بزرگ تے ”عالم عبدالرحمن بلبل شاہ“ ہوراں دیاں تعلیمات توں متاثر ہو کے اسلام قبول کر لیا سلطان صدر الدین دے نال حکومت کرن لگا۔ بزاز پریم ناتھ موجب:

“Sultan Sadar-ud-Din died in 1322 A.C leaving behind him his widow and a son Haider. Now a significant event

accured in history of Kashmir. Kota Rani did not allow haider to be proclaimed the successor to Sadar-ud-Din. She married Udyanadeen suffered a reverse and the Hindus regined the sovereignty over Kashmir”.(7)

سلطان صدر الدین نے صرف تن سال حکومت کیتی تے چلانا کر گئے۔ اوہدے بعد اوہدی رانی ”کوٹ“ نے تخت سنبھال لیا تے شاہ میر نال ویاہ کر لیا۔ ایس طرح کشمیر وچ شاہ میر خاندان دی حکومت دا مڈھ بچھا۔ شاہ میر 1339ء وچ کشمیر دے تخت اُتے بیٹھا۔ شاہ میر نے نہ صرف اندرونی سازشاں دا قلع قمع کیتا سگوں باہر لے حملیاں توں اپنی خارجہ حکمت عملی نال کشمیر جنت نظیر نوں بچا لیا۔ شاہ میر نے کشمیر وچ اسلام دے قیام واسطے ڈھیر کم کیتا۔ کشمیر دور 720ھ (1320 عیسوی) وچ رچن دے اسلام قبول کرن نال شروع ہو یا ایہ دور 1586 وچ کشمیر دی مغل فتح تیکر رہیا۔ غلام محی الدین صوفی موجب:

“It is true that, with the conversion of Rinchana, Kashmir had come directly under Islamic influence”.(8)

کشمیر وچ مسلمان حکومت نوں اپار سلطان زین العابدین 70-1420 دی حکومت وچ ملیا۔ سلطان غیاث الدین زین العابدین 1423-1474 دور وچ راج کرن والے سلطان سن جیہناں داراج نوں بھارت دے جموں تے کشمیر راج اتے کھلر یا سی۔ اوہناں ریاست وچ اسلامی ثقافت نوں جیوندیاں رکھن دے نال نال ہندو قوم دی ثقافت نوں وی جیوندیاں رکھیا۔ پنجاہ سالہ حکومت وچ کشمیر وچ ڈھیر ترقی ہوئی اوہنے مذہبی اصلاحواں وی کیتیاں تے عدلیہ دی اصلاح ول خاص توجہ دتی مال گزاری دے پر بندھ نال آپاشی لئی نہراں کھودیاں۔ اقتصادی ترقی دے نال صنعت تے حرفت دی ڈھیر سرپرستی رعایا نوں چنگی تعلیم دین لئی تعلیم تربیت دے نوں ڈھنگ اپنائے اوہدے دور حکومت وچ خارجہ پالیسی دے نال نال گھر دی گھر داری وچ وی خوشحالی آ گئی۔ تاریخ وچ سلطان زین العابدین دا مرتبہ کشمیر تے حکومت کرن والے سبھناں حکمراناں توں ڈھیر اُچا تے اعلیٰ متھیا گیا اے۔ اوہدی حکومت وچ کئی شاعر تے موسیقار باہروں آون و سے۔ سلطان علم تے فن دا ڈھیر سرپرست تے قدر دان سی صوفی عالماں شاعران نال اوہدے دربار بھر یار ہندا تاریخ اوہنوں کشمیری ”بدشاہ“ دے نال نال وی یاد کردے نیں۔

اوہدے دربار وچ مسلمان عالماں فاضلاں توں اڈ کچھ غیر مسلم مفکر مورخ تے فلاسفر وی سن اوہناں وچ پنڈت شیو بٹ (ماہر طب) پنڈت زوناج (تاریخ دان) پنڈت پودہ بٹ (عالم تے مترجم) پنڈت سدا شیو (ماہر نجوم) پنڈت گوپال کول (ماہر قانون) پنڈت مادھو کول (عالم تے قانون دان)

پنڈت کشن کول (سنسکرت فارسی دا عالم) تلک اپاریہ (بدھ مت دا پیر و کار عالم) پنڈت سعد بٹ (ریاضی دان) تے منجم تے پنڈت شری بٹ وزیر اعظم شامل سن۔ بڈشاہ دی حکومت دادور کشمیر دی تاریخ وچ سنہرا دور سی۔ زین العابدین مگروں اوہدا پتر حاجی حیدر شاہ تخت تے بیٹھا۔ اوہ بڑا ظالم تے کم ظرف سی۔ اوہنے دربار وچ وزیراں نوں سد کے اوہناں دے سر لہا دتے۔ اوہ لوکاں نوں نت نویں بہانیاں نال قتل کراند۔ حیدر شاہ توں بعد اوہدا پتر حسن تخت تے بیٹھا۔ اوہنے اپنے دادے دی کھلے دل دی حکمت عملی فیراساری۔ اوہ علم دوست سی تے موسیقی دا ڈھیر شوق رکھدا سی۔ اوہ کجھ آرام پسند تے سہل پسند سی۔ اوہ خاندان سید کشمیریوں نوں چنگی نظر نال نہیں ویکھدا سی چھیتی کشمیری اوہناں دے خلاف ہو گئے تے بغاوت پاروں پورا خاندان مار یا گیا۔ 1482ء توں 1516ء تک دو بادشاہاں محمد شاہ تے فتح شاہ وچکار ڈھیر کجھ کھپائی رہی۔ محمد شاہ تن واری تے فتح شاہ پنج واری تخت تے بیٹھا۔ سلطان حسن شاہ دے دور تک شاہ میری خاندان لگا تار حکمرانی کردا رہیا۔

”غازی چک“ نے 1554ء توں 1563ء تک حکومت کیتی۔ اوس دور مغلاں وی کشمیر تے بلا بولیا پد اوہناں نوں شکست دتی اخیر 1563ء وچ حکومت اپنے بھرا حسین چک نوں دے دتی۔ حسین چک دیاں لاپرواہیاں پاروں رعایا اوہدے خلاف ہو گئی جس پاروں دور وچ فتنہ تے فساد رہیا۔ اوہ عالماں، شاعران تے فنکاراں دی قدر کرن والا حکمران سی۔ 1567ء وچ اکبر بادشاہ نے مرزا مقیم نوں کشمیر گھلیا تاں بے صورت حال دا پتہ لگے پتہ لگن تے اکبر نے مرزا مقیم نوں قتل کر دتا۔ حسین چک نے ست سال حکومت کرن مگروں باقی عمر معزول ہو کے اللہ دی عبادت وچ گزاری۔ 1570-1579ء علی شاہ چک نے کشمیر دی حکمرانی سنبھال لی۔ علی شاہ چک ڈھیر چنگا بادشاہ سی اوہنے کشمیر وچ پائیاں جان والیاں تقریباً ساریاں برائیاں نوں مکا دتا۔ 1586ء توں 1579ء یوسف شاہ چک دادوری۔ یوسف شاہ ”چک عیش عشرت“ داشوقی سی تے شعر نغے دی جس رکھدا سی اوہ آپ وی شعر کہندا سی پہلی واری اک سال لئی جد اوہ تخت تے بیٹھا سارا سال پین بیان تے عیش آرام وچ لنگھ گیا۔ اوہدی ملکہ جہ خاتون سی جیہدا تاریخ وچ وکھرا مقام اے۔ جہ خاتون ”چند ہاز“ پنڈ دے عام زمیندار دی کڑی سی رب نے اوہناں کول انتال دا حسن سی۔ اوہ شعر کہندی تے آواز دا جادو وی رکھدی سی اوہناں نوں گاؤن دا وی شوق سی آپوں گیت غزلاں لکھدی تے آپے طرزاں بنا کے گاؤندی۔ اوہدے گائے گیت اج تیکر کشمیر دے لوکاں دے بلھاں تے نیں خاص طور تے جدائی تے وچھوڑے دے گیت مشہور نیں۔ جہ خاتون شعر کہندی رہی دن بدن اوہدی شعر گوئی دا فن کھردا گیا۔ شہزادہ یوسف وی فارسی تے کشمیری دوہناں زباناں دا شاعر سی یوسف شاہ تے جہ

خاتون دے افسانے یوسف زلیخا وانگ ارج وی کشمیر وچ مشہور نیں۔ جبہ خاتون پاکستان دی ملکہ نور جہاں وانگوں بڑی سلیقہ شعرا ہنر مند تے فہم فراست والی سی۔

یوسف شاہ 1579ء وچ تخت تے بیٹھاتے جبہ خاتون ملکہ اکھوائی 1581ء وچ دوجی وار جدوں اوس تخت سنبھالیا تے مغل بادشاہ اکبر ولوں کشمیر تے بلہ بولیا گیا یوسف شاہ نوں پہلے لاہور تے فیر پٹنہ وچ نظر بند کر دتا گیا۔ 1586ء وچ مغل لشکر نے چڑھائی کیتی کوئی مداخلت تے مزاحمت نہ ہون پاروں کشمیر نوں مغل سلطنت دا صوبہ بنا دتا گیا ایس طرح کشمیر اُتے اکبر بادشاہ دی حکمرانی 19 سال رہی شہنشاہ اکبر نے کشمیر وادی دا کئی واری دورہ کیتا۔ نور الدین جہانگیر دے لقب نال 1605ء وچ تخت اتے بیٹھن والے بادشاہ نے 22 سال تک حکومت کیتی اوہنے کشمیر بارے آکھیا کہ کشمیر سدا بہار باغ اے۔ لوہے وانگوں مضبوط قلعہ اے۔ بادشاہواں لئی خوشیاں دا باغ اے تے درویشاں لئی دل داراز دان اے۔ جہانگیر نوں کشمیر نال عشق سی اوہنوں کشمیر دی تاریخ نال ڈھیر لگا سی۔

کشمیر اُتے چار ہزار سال تک ہندو راجے حکومت کردے رہے اسلام دے آون توں بعد 28 مسلمان بادشاہواں نے حکومت کیتی۔ جہانگیر 1626ء وچ بیمار ہو کے کشمیر آ گیا۔ شاہ جہاں دا حکومتی دور 31 ورہے اے۔ شاہ جہاں تن واری کشمیر آیا۔ اوہنے کشمیر دا گورنر ظفر خان نوں بنایا۔ اورنگ زیب دے زمانے کشمیریاں نے ڈھیر معاشی ترقی کیتی۔ چراغ حسن حسرت لکھدے نیں:

”اورنگ زیب ہزار ظالم سی، انصاف کی بات تو یہ ہے کہ اس نے کشمیریوں سے جتنا اچھا سلوک کیا اس کی مثال اکبر، جہانگیر اور شاہ جہاں تینوں کے عہد حکومت میں نہیں ملتی“۔⁽⁹⁾

کشمیر 1752ء وچ مغلاں دے ہتھوں نکل کے افغاناں دے قبضے وچ چلا گیا۔ مغل خاندان دے آخری بادشاہ بہادر شاہ ظفر نوں انگریزاں 1857ء وچ معزول کر کے رنگون وچ قید کر دتا۔ 1863ء وچ اوہ او تھے ای مر گیا۔ مغلیہ سلطنت دے جننے وی بادشاہ ہوئے اوہناں وچوں چندا ک کڈھ کے باقی سارے فن تعمیر، تدریس، تعلیم تے علم و ادب دے دلدادہ سن۔

جدوں مغلیہ سلطنت برباد ہو گئی تاں کشمیری قوم وی ایہدے اثر توں نہ بچ سکی۔ مغل صوبیدار کوئی ذمہ داری نہ قبولدے تے ظالم ہو گئے۔ لوکاں دا لہو پیندے تے دولت کٹھی کرن ول لگے رہندے کوئی پچھن دن والا نہیں سی۔ کشمیری امیراں نے ابدالی نوں خط لکھیا کہ کشمیر لئی کوئی اپنا ناظم مقرر کرے۔ اوہنے قبول کر لیا تے عبداللہ خان ایٹک نوں لشکر دے کے بلہ بولن دا حکم دتا۔ 1753ء وچ افغان فوجاں

کشمیر اُتے قبضہ کرن وچ کامیاب ہو گئیاں۔ اڈواڈ دوران وچ مسلمان حکمران آندے رہے تے کشمیر اتے حکومت کردے رہے۔ ایس دوران کابل وچ 4 بادشاہواں نے حکومت کیتی جیہناں وچ احمد شاہ ابدالی (19 سال) تیمور شاہ درانی 21 سال زمان شاہ درانی 9 سال تے محمد شاہ درانی نے 17 سال بادشاہی کیتی۔

عظیم خان افغانستان دے بادشاہواں ولوں کشمیر دا انخیری گورنری جیہنے 1813ء توں 1819ء تک کشمیر وچ حکمرانی کیتی۔ 1819ء وچ رنجیت سنگھ نے کشمیر اُتے قبضہ کر لیا۔ رنجیت سنگھ دا دور کشمیریاں لئی ظلم تے جبر دا بھیڑا ترین دور متھیا جاندا اے۔ جیہڑے ظلم دی کسرافغاناں کولوں رہ گئی اوہنوں سکھاں اپنے دور وچ پورا کیتا۔ رنجیت سنگھ دے مر دیاں ای سکھاں دی سلطنت دا مکا شروع ہو گیا۔ کشمیر اُتے ڈوگرہ مہاراجے دا قبضہ 1846ء وچ ہویا۔ گلاب سنگھ اوس خاندان دا پہلا حکمران سی جیہنے 1858ء تک کل 12 سال حکمرانی کیتی۔

مہاراجہ زنبیر سنگھ ڈوگرہ سلطنت دا دوجا حکمران سی جیہنے بڑی بہادری تے مدبری نال کشمیر تے 28 سال تے اک مہینہ حکمرانی کیتی۔ 1885ء وچ مہاراجہ زنبیر سنگھ دے مرن مگروں اوہدے وڈے پتر پرتاب سنگھ نے کشمیر دا تخت سنبھالیا۔ 1905ء وچ سری نگر وچ سری پرتاپ کالج کھولیا گیا اوہنے بوہتے سارے ناجائز ٹیکس معاف کر دتے۔ اوہنے 40 سال چار مہینے حکومت کیتی۔ پنجابی زبان دے معروف تے مشہور شاعر میاں محمد بخش ہوریں اوسے دور دے شاعر سن۔ اوہناں نے مہاراجہ گلاب سنگھ، زنبیر سنگھ تے مہاراجہ پرتاپ سنگھ تال دے دور حکومت نوں ویکھیا۔ مہاراجہ پرتاب سنگھ دی کوئی اولاد نہیں سی اوہدا جتیا ہری سنگھ تخت دا وارث متھیا گیا۔ تخت تے بیٹھن ویلے اوہدی عمر 30 سال سی۔ مہاراجہ ہری سنگھ دے دور حکومت نوں بنگامہ خیز دور داناں دتا گیا کیوں بے اوس دور وچ جموں تے کشمیر کتیاں خرابیاں دا گڑھ بن گئے۔ برصغیر وچ نس و نیاں تحریکاں دا زور ودھ گیا۔ اوہناں دا اثر وی کشمیر تے پیندا لوکاں وچ سیاسی اپارن دی لہر پھٹ پئی۔ کشمیر دی سیاسی تاریخ وچ 1931ء دا سال ڈھیر اہم اے۔

13 جولائی 1931ء نوں خونی واقعہ رونما ہویا جیہنے کشمیر دی تاریخ ای بدل دی ڈوگرہ مسلح دستیاں نے خالی ہتھ کشمیری عوام تے گولیاں مسادتیاں۔ 21 بندے شہید کر دتے ڈھیر پھڑلتے۔ واقعے تے شیخ عبداللہ ہوراں آکھیا ایہ گولیاں میرے سینے تے چلیاں نیں کشمیری عوام دے ذہناں وچ پکن والا لاوا اُبل پیامدناں دا غبار وڈا بھانبر بنیا:

”1931ء میں براہ راست دین میں مداخلت کی گئی ایک واقعے میں ہندو انکپٹر

نے عید کے خطبے پر یہ کہہ کر پابندی لگا دی کہ مسلمان خطیب نے واقعہ فرعون کی آڑ میں مہاراجہ پر تنقید کی ہے جبکہ دوسرے واقعہ میں ہندو کانسٹیبل نے قرآن مقدس کی بے حرمتی کر ڈالی ان واقعات نے کشمیری مسلمانوں کی برسوں سے سوئی ہوئی ملی غیرت اور جذبہ ایمانی کو جھنجھوڑنے میں اہم کردار ادا کیا وہ غیر مسلم حکمرانوں کے خلاف سراپا احتجاج بن کر اٹھ کھڑے ہوئے۔“ (10)

اوس دن توں کشمیری اسپنے حق لئی عملاً تحریک وچ رل کھلوتے تے آزادی دی تحریک دا مڈھ بچھ گیا مسلماناں نے کشمیر نوں عملی طور تے سیاسی جماعت بناون دی لوڑ جانی نال کشمیری مسلماناں نے ”آل جموں کشمیر مسلم کانفرنس“ دی نیہہ رکھی جہدا مڈھلا تے تاریخی اجلاس شیخ عبداللہ دی رہنمائی وچ 15 توں 17 اکتوبر 1932ء نوں ہویا۔ میر واعظ مولانا محمد یوسف شاہ تے جموں وچ چوہدری غلام عباس مہان لیڈر سن۔ برصغیر وچ آزادی دیاں تحریکاں وچوں سب توں پرانی تحریک کشمیریاں دے حق دی حفاظت تے آزادی دی تحریک اے جیہری 1930ء دے عشرے توں جاری اے۔

1933ء وچ اک عوامی بغاوت ہوئی مارشل لاء لگ گیا، گولیاں چلیاں، ہتھیارے لوک شہید تے زخمی ہوئے۔ ہزاراں گرفتاریاں ہونیاں تے ڈھیر جائیداداں ضبط کر لیتیاں گئیاں۔ 1934ء دے مڈھ وچ جموں تے کشمیر مسلم کانفرنس نے ریاست وچ رائج آئینی اصلاحواں نوں فوری طور تے نافذ کرن لئی فیہ مزاحمت کیتی۔ مزاحمت جزوی طور تے کامیاب رہی مہاراجہ ہری سنگھ نے کشمیر دی رائے عامہ تے ہندوستان دی حکومت دے مشوریاں توں مجبور ہو کے اپریل 1934ء وچ قانون نافذ کیتا جیہدے وچ قانون ساز اسمبلی بناون دا اعلان کیتا گیا۔ کچھ ورہیاں مگروں اسمبلی دیاں پہلیاں چونان ہونیاں جموں تے کشمیر مسلم کانفرنس نے مسلماناں دیاں مخصوص 21 نشستیاں وچوں چودہ جت لیتیاں۔ اسمبلی 75 ممبراں تے رتی سی جیہہناں وچوں صرف 40 ممبراں دی چون ہوئی۔ باقی 35 ممبر مہاراجہ نے نامزد کیتے۔

سارے اختیار مہاراجہ ہتھ سن۔ 1936ء وچ اسمبلی دے سارے چوٹوئیں مسلم تے غیر مسلم رکنان استعفیٰ دے دتا اسمبلی دے چنے غیر مسلم ممبراں دے مہاراجہ دی ظالم حکومت دے خلاف سانجھ تے تعاون دا مسلمان اسمبلی ممبراں اتے ڈھیر اثر ہویا۔ پنڈت پریم ناتھ تے کچھ دوسرے ترقی پسند کشمیری باہمن پہلاں ای شیخ عبداللہ تے چوہدری غلام عباس نوں قائل کر چکے سن کہ بے کر ریاست وچ فرقہ پرستی توں ہٹ کے سیکولر نیہاں آتے سیاسی لہر چلائی جاوے تاں بڑی چھیتی جھگے نتیجے نکلن گے۔ 28 جون 1938ء نوں شیخ محمد عبداللہ تے چوہدری غلام عباس نے کل جموں کشمیر مسلم کانفرنس داناں بدل کے

اوتھنوں کل ہند نیشنل کانگریس وچ ڈھالن دا فیصلہ کیہتا۔

تحریک وچ لاہور دے انقلاب اخبار دا کرداری۔ کہنا اے کہ کشمیر دی تحریک صحیح معنیاں وچ اخبار انقلاب نے چلائی جیہڑا کشمیر وچ جداگانہ انتخاب مسلماناں دی جداگانہ سیاسی تنظیم تے آبادی دے لحاظ نال ملازمتاں دی ونڈ دا وڈا آگوسی اوہ کانگریس تے وی ڈھیر تلخ ڈھیوں نکتہ چینی کردا۔ اخبار انقلاب نے لکھتاں راہیں دس پائی کہ کشمیر وچ ہندو تے خاص طور تے کشمیری پنڈت سارے محکمیاں تے چھائے نیں۔ ملازمتاں وچ مسلماناں دا تناسب بہت گھٹ سی۔ 1930ء وچ انقلاب دیاں انقلابی لکھتاں دے اثر بیٹھ کشمیر دے مسلماناں اپنے حق واسطے تحریک شروع کیتی۔ کشمیر دی حکومت نے انقلاب دا داخلہ ریاست وچ بند کردتا کشمیری مسلماناں واسطے ہندوستان وچوں خبراں آون دا اکو ذریعہ سی۔ آزادی لئی جیہڑی چگاری اوہناں دے دلاں وچ انقلاب نے لائی اوہ اخبار بند کرن نال وی بچھ نہ سکی۔ لہر نے مسلم کانفرنس راہیں نیشنل کانفرنس نوں قائم کرن لئی راہ پدھری کیتی۔ کشمیر وچ لہر دے چنگے نتیجے نکلے تا دیاںیاں تے حراں وچ کار مذہبی نفرت دی سیاسی بنیاد ایسے لہر دے دوران کھی گئی۔ حراں لئی سہاراں جوگ نہیں سی کہ مرزا غلام احمد دے پیروکاراں دی تنظیم اپنے لئی کشمیر دے مظلوم مسلماناں دی نجات حاصل کرن لئی جتن کر رہے کشمیر کھیٹی ہووے یاں احرار دونویں پنجابی مسلماناں دا حصہ سن، ایس لئی جدوں کشمیر کھیٹی تے مجلس احرار کشمیر دی لہروں اپنے ہتھ وچ لین لئی ادم کر رہے سن اک دو جے نوں نیواں وکھاوون دا جتن وی ہو یا ہوئے گا۔ پر جد لہر مک گئی تاں فیر پورا دھیان دوہاں گروہاں دا اک دو جے ول ہو گیا۔ دو جا پکھ ایہ اے کہ مجلس احرار نے پوری لہر وچ جتھے کشمیر دے مہاراجے تے اوس دے دربار نوں سامنے رکھیا سگوں کشمیر کھیٹی دے آگواں نوں وی حملہ آور ہون دیاں ویکھیا۔ قائد کیمہڑے، سارے دے سارے مرزئی! لہہناں مرزائیاں نے کشمیر کھیٹی دی لہر وچ کشمیر وچ چنگے بھلے پیر جمائے۔ جدو جہد دا پھل اے کہ آج وی کشمیر وچ ایس فرقے دے چنگے بھلے اثرات نیں۔ مجلس احرار جیہڑی مسلماناں دے تھلے درمیانے طبقے دی جماعت سی تے جس نوں امیراں نال ویری۔ جدوں اوہناں امیراں دے اک طبقے

نوں مرزائیاں دی اگوائی قبول کر دیاں ویکھیا تاں اوہ چوکنے ہو گئے۔ عبداللہ ملک ہورال لکھیا:

”تحریک کے دوران میں علامہ اقبال کو بعض ذرائع سے کشمیر کھیٹی کے صدر اور

سیکرٹری کی واسرائے اور اعلیٰ برطانوی حکومت کو خفیہ اطلاعات بہم پہنچانے کا بھی

علم ہوا اسی بنا پر انہوں نے کشمیر کھیٹی کی صدارت سے مرزا بشیر الدین محمود کو الگ

کر دیا تھا“ (11)

مسلمانان موجب سامراج دیاں سازشاں اتے اکھ کھن واسطے قادیانیاں اتے نگہ رکھنی ضروری سی۔ اقلیتی فرقے نے مسلسل اکثریتی فرقے دے غضب نوں لکارا یا۔ کشمیر دی لہر نے ریاستی عوام دے مندے حلال نوں اک پاسے سارے ہندوستان دا مسئلہ بنا دتا تے دوجے پاسے ریاستی عوام نوں جرات تے ہمت دتی کہ اوہناں دے مایوس تے نمود جان مکھڑیاں اتے حوصلے تے نویں جوش دیاں لیکاں ظاہر ہوون لگیاں۔ پنجاب اندر ریاستاں دی ڈھیر گنتی وچ مسلمان سب توں ودھ مظلوم تے پسے ہوئے سن۔ مہاراجے ہندو، سکھ سن تے ہندو سکھ آبادی دا اٹلا طبقہ بڑی حد تک مہاراجیاں تے اوہناں دے درباراں دا حامی تے مددگاری۔ تحریک کشمیر توں ریاستی تے برطانوی دوویں حکومتاں بری طرح مار کھا چکیاں سن۔ مسلماناں پٹی وارا حراں تے مسلم کانفرنس دی اگوائی پیٹھ بکھیتی مسلم فوج بے جگری نال شاندار قربانیاں دتیاں۔ جنگ دوران کانگریس ہندوستان دی سب توں وڈی تے مہان یوگ جماعت چپ چاپ کشمیر دا خونی ڈرامہ دیکھ رہی سی۔ مسلماناں دی وڈی تعداد کانگریس داحصہ سی تے کانگریس دے ساتھ دی چاہیوان سی پر کانگریس نوں مصلحت داسپ سنگھ گیا۔ گاندھی موجب ریاستی معاملیاں پاروں کانفرنس نوں نظر انداز نہیں کرنا چاہیدا سی۔ ایس پاروں کانگریس دی حقیقت مسلماناں اتے کھل گئی اوہناں لوکاں اتنے دے دے کانگریس توں مونہہ موڑ لیا۔ مسلماناں دے جذبے نوں دیکھ کے برطانوی حکومت تے کانگریس پریشان ہو گئے۔ مسلمان کشمیری مسلمان بھرانواں لئی جان لڑان نوں تیار سن۔ ڈھیر چرمگروں مسلمان قوم نوں کسے محاذ تے اپنیاں صلاحیتاں وکھان دا موقع ملیا سی۔ ”امن کی آشا اور مسئلہ کشمیر“ وچ درج اے:

”سابق صدر ریاست یوراج کرن سنگھ نے ”وادی کی آواز“ کو انٹرویو دیتے ہوئے

کہا ہے کہ اگر 1947ء میں کہیں میں کشمیر کا مہاراجہ ہوتا تو کبھی بھارت کے ساتھ

الحاق نہ کرتا اور اگر میرے والد مہاراجہ ہری سنگھ کو پتہ ہوتا کہ بھارت کے ساتھ

الحاق کرنے سے کشمیر کا حشر کیسا ہو گا تو وہ بھی کبھی الحاق نہ کرتے۔“ (12)

اکتوبر 1947ء وچ کشمیر وچ جاری داغلی خانہ جنگی وچ پاکستان توں قبائلی لشکر کشمیر ول گئے

جیہدی اطلاع حکومت پاکستان نوں نہیں سی۔ انڈیا نے ریاست خاص طور سہی نگر وچ اپنی فوج اتار دتی۔

پاکستانی فوج دے اعلیٰ برطانوی افسراں نوں ایس منصوبے دا یقینا علم سی اوہناں مجرمانہ غفلت تے غدار

دا مظاہرہ کیتا 27 اکتوبر دی شام کشمیر اتے ہندوستان دی فوج دے حملے دی خبر قائد اعظم محمد علی جناح نوں

ملی اوہناں فوری طور تے پنجاب دے گورنر سرفرانسس موڈی دے وسوانغ نال پاکستانی فوج دے قائم

مقام کمانڈر اینجینئر جنرل سر ڈگلس گریسی نوں کشمیر وچ فوج گھلن دا حکم دتا۔ کتاب ”پاک بھارت تنازع

اور مسئلہ کشمیر کا آغاز ’وچ درج اے:

”جنرل سر ڈگلس گریسی کو ہدایت کی کہ وہ فوج کو فوری طور پر متحرک کر کے پہلے
راولپنڈی سری نگر جموں روڈ پر قبضہ کر کے انڈین فوج کے مواصلاتی رابطے منقطع
کر دیں۔“ (13)

127 اکتوبر 1947ء بھارت نے اپنی فوجاں ہوائی جہازاں راہیں سری نگر وچ اتار دیتیاں تیاں
جے کشمیر وچ ہون والی بغاوت نوں کچلیا جاسکے۔ جس کارن پاکستان تے بھارت دی پہلی جنگ چھڑی۔
یکم جنوری 1948ء نوں بھارت نے مسئلہ کشمیر لئی اقوام متحدہ توں مدد منگی۔
یکم جنوری 1949ء نوں اقوام متحدہ نے جنگ بندی کرواندیاں دوہاں ملکاں دی فوج نوں
جنگ بندی لائن دا احترام کرن دا پابند کیتا تے کشمیر اندر رائے شماری کروان دا حکم دتا۔ اقوام متحدہ دی
سلامتی کونسل نے دو قرارداد دا منظور کیتیاں تے دوہاں ملکاں نوں جنگ بندی کرن دا آکھیا نال ای
حد بندی کرن دا فیصلہ کیتا۔ اقوام متحدہ موجب کشمیری عوام دی رائے لئی جاوے گی تے اوہناں موجب کشمیر
دا الحاق بھارت یاں پاکستان نال ہی کیتا جائے گا۔ پاکستان تے کشمیری مجاہداں اپنی فوجی برتری دے
باوجود قرارداد دا احترام کیتا جنگ بندی دا فیصلہ تے اعلان کیتا گیا پر ارج وی مسئلہ کشمیر دا جھگڑا نہیں نیہڑیا جا
سکیا۔ پچھلے 75 سالوں توں کشمیری مجاہد ہتھوں وچ ہتھیار چکے آزادی لئی لڑ رہے نیں پاکستان دی
عوام 1947ء توں آج تک اوہناں دے دکھاں درداں وچ موڈے نال موڈھالائی کھلوتی جہدے نال
پنجابی زبان دے شاعران شاعری راہیں کشمیری عوام دا ساتھ دتا۔ افسانے تے کہانیاں راہیں اوہناں دا
المیہ بیان کیتا۔

References:

- * Ph.D Research Scholar Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Chairperson, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- 1- Altaf Qureshi. Akhian de Parchawe (Lahore: Aziz Book Depot, 1992)43.
- 2- Muhammad Ismail, Mian. Nawai Manzar (Lahore: Hamid Jameel Printers, 1988)6.
- 3- Yasir Jawad. World Encyclopedia (Lahore: Al-Faisal Publishers, 2009)806.
- 4- Pandit Kalhan. Raj Tarangani (Rawalpindi: Royal Publications Company, 2012)119.
- 5- P.N.K Bamzai. Cultural and Political History of Kashmir (Srinagar: Sheikh Ajaz Gulshan Book Residency Road, N.Y)36.
- 6- A.R. Khan. Geography of Jammu and Kashmir, 36
- 7- Bazaz Prem Nath. The History of Struggle for Freedom in Kashmir (New Delhi: Kashmir Publishing Company)46.
- 8- Ghulam Taksin Hasan. Woolrich Miller, 132.
- 9- Chirag Hassan Hasrat. Tareekh-e-Kashmir (Lahore: Muhammad Fahim Alam, 2019)67.
- 10- Zahid Aziz. Bayanama Amritsar, Sources and Results (Ph.D Dissertation) (Lahore: University of the Punjab, S.N.)164.
- 11- Abdullah Malik. Punjab ki Siyasi Tehriken (Lahore: Takhliqat, 2003)206.
- 12- As Above, 42.
- 13- G . M . Mir. Aman Ki Asha aor Masla Kashmir (Rawalpindi: Royal Publications, 2012)203.